

ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΣΙΜΠΡΙΔΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ
(Επιμέλεια-Εισαγωγή)

ΟΡΙΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΟΡΙΑ
Από τα οθωμανικά Βαλκάνια
στη σύγχρονη Μέση Ανατολή

Κείμενα

Α. ΑΛ ΣΑΛΙΜΙ, Σ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Η. ΒΑΔΑΩΙ,
Υ.Ι.Α. ΕΛΛΕΤΗΥ, Ε. ΓΚΑΡΑ, Δ. ΚΑΙΡΙΔΗΣ, Φ. ΚΟΤΖΑΓΙΩΡΓΗΣ,
Γ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Η. ΜΗΛΛΑΣ, Μ. ÖZGÜNES,
Δ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. ΤΣΙΜΠΡΙΔΟΥ, S. WEIDNER, Α. ΖΙΑΚΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975).

1η έκδοση: Μάιος 2008

Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Δημήτρης Σταματόπουλος (Επιμ.), *Οριενταλισμός στα όρια. Από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*

© 2008, Εκδόσεις Κριτική ΑΕ

Εκδόσεις Κριτική
Κεντρική διάθεση: Γκυλφόρδου 3, 104 34 Αθήνα, τηλ.: 210 82 11 470
e-mail: biblia@kritiki.gr
www.kritiki.gr

ISBN 978-960-218-566-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή <i>Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Δημήτρης Σταματόπουλος</i>	9
1. Ο οριενταλισμός στις σχέσεις Ισλάμ και Δύσης <i>Abdulrahman Al Salimi (μτφ. Στέφανος Στέφος)</i>	23
2. Οι πολυπλοκότητες του ελληνικού και του τουρκικού εθνικισμού στην κυπριακή εκδοχή τους <i>Σία Αναγνωστοπούλου</i>	35
3. Μορφές του αραβικού Ισλάμ <i>Hasan Badawi</i>	63
4. Αραβική γλώσσα, Ανατολικές και Ισλαμικές σπουδές <i>Yaser I.A. Ellethy</i>	81
5. Οθωμανική κοινωνική ιστορία. Αναστοχασμός και τάσεις έρευνας <i>Ελένη Γκαρά</i>	99
6. Η Ελλάδα, η Μέση Ανατολή, οι διεθνείς σχέσεις και η πολιτειολογία της γνώσης <i>Δημήτρης Καιρίδης</i>	125
7. Νεοελληνική και οθωμανική ιστορία στην ελληνική ιστοριογραφία <i>Φωκίων Κοτζαγιώργης</i>	149
8. Περί των bektashi δερβίσηδων ή αναζητώντας προϋποθέσεις για μια διαφορετική ανάγνωση του Ισλάμ στα Βαλκάνια <i>Γιώργος Μαυρομαμάτης</i>	161

9. Επικοινωνώντας με τον «Άλλο» ή κατανοώντας τον «Εαυτό»: Έλληνες και Τούρκοι <i>Ηρακλής Μήλλας</i>	195
10. Τα ανθρώπινα δικαιώματα και η κοινωνία των πολιτών στο πλαίσιο της διαδικασίας ένταξης της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση <i>Μερίς Özgünes (μτφ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα)</i>	207
11. Οριενταλισμός και Αυτοκρατορία <i>Δημήτρης Σταματόπουλος</i>	239
12. Οριενταλισμός και πολιτικές της ανθρωπολογίας στη Μέση Ανατολή <i>Φωτεινή Τοιμπριόδου</i>	267
13. Σχετικά με τις «σκληρές» και τις «εύκαμπτες» ερμηνείες του Ισλάμ <i>Stefan Weidner (μτφ. Στέφανος Στέφος)</i>	311
14. Διαμάχη στους κόλπους του Ισλάμ. Η δυναμική του σιιτικού Ισλάμ στη Μέση Ανατολή <i>Αγγελική Ζιάκα</i>	327
Βιογραφικά των συγγραφέων	365
Ευρετήριο	369

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πέρασμα από τον 20ό στον 21ο αιώνα σηματοδεύτηκε από μια αναζωπύρωση ένοπλων συγκρούσεων σε περιοχές που βρίσκονται στο μεταίχμιο Δύσης και Ανατολής – ή τουλάχιστον σε ό,τι έχει επινοηθεί και θεσμικά κατοχυρωθεί ως «Δύση» και «Ανατολή». Οι πόλεμοι που διέλυσαν το πρώτο και το μόνο στην ιστορία καταστατικά συγκροτημένο ως πολυεθνικό κράτος των Βαλκανίων, την ενιαία Γιουγκοσλαβία, έκλεισαν τη δεκαετία του '90, ενώ η 11η Σεπτεμβρίου εγκαινίασε την επόμενη δεκαετία με μια σειρά ένοπλων παρεμβάσεων της Δύσης στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής. Οι πόλεμοι φυσικά πάντα επιλύουν με δραματικό τρόπο προβλήματα διακανονισμού ισχύος σε μια περιοχή, και από αυτή την άποψη αποτελούν δείκτες σημαντικότητας της τελευταίας, από την πλευρά των εμπλεκόμενων μερών. Φαίνεται λοιπόν ότι τα Βαλκάνια και η Μέση Ανατολή δεν έπαψαν να αποτελούν περιοχές κρίσιμες για το γεωπολιτικό ενδιαφέρον και την επιβολή της παγκόσμιας ηγεμονίας.

Θα μπορούσε πάντως κάποιος να παρατηρήσει ότι έχει επισυμβεί και μια μετατόπιση κέντρου βάρους, τουλάχιστον των προτεραιοτήτων που έθεσε τα τελευταία χρόνια η αμερικανική πολιτική στην Ανατολική Μεσόγειο, από τα Βαλκάνια στη Μέση Ανατολή. Οι επεμβάσεις αυτές, πολιτικές και κυρίως στρατιωτικές, είχαν σημαντικές επιπτώσεις στον τρόπο με τον οποίο έχουν συγκροτηθεί νέες, ή μετασχηματιστεί παλιές, παραδοχές και νοηματικές κατηγορίες για την πρόσληψη των νέων πραγματικοτήτων. Κατά κάποιο τρόπο φάνηκε να επικυρώνουν την προβληματική σχέση των περιοχών αυτών με τη Δύση, ανακαλώντας στη μνήμη αντίστοιχες περιόδους από το πρόσφατο και απώτερο ιστορικό τους παρελθόν.

Όσον αφορά τα Βαλκάνια, ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της προβληματικής σχέσης τους με τη Δύση αποτελεί η υποκατάσταση της αρνητικότητας της έννοιας των «Βαλκανίων» με αυτή των «δυτικών Βαλκανίων». Σε αυτό το πλαίσιο τα πρώην συστατικά τμήματα της πολυεθνικής Γιου-

- Schmidt, N. (1923), «Early Oriental Studies in Europe and the Work of the American Oriental Society, 1842-1922», *Journal of the American Oriental Society*, 43: 1-14.
- Sciolino, E. (1996), «Seeing Green: The Red Menace is Gone. But Here's Islam», *The New York Times*, Κυριακή 21 Ιανουαρίου: 1, 6.
- Σεπάτος, Μ. (2001), «Η σημασιακή αλλαγή», στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Α.Φ. Χριστίδης (επιμ.), Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, σσ. 495-501.
- Southern, R. (1962), *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge: Harvard University Press.
- Worrell, W. (1919), «An Account of Schools for Living Oriental Languages Established in Europe», *Journal of the American Oriental Studies*, 39: 189-195.
- Ζωγράφου-Μεραναίου Μ. (μετάφραση) (χ.χ.), *Μωάμεθ. Το Κοράνιο*, Αθήναι: Σ. Δαρειμά.

Ελένη Γκαρά

5

ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ.
ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΑΣ*

Τα τελευταία 10-15 χρόνια έχει αλλάξει σημαντικά ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η Οθωμανική Αυτοκρατορία τόσο στη διεθνή ιστοριογραφία όσο και σε εκείνη των χωρών με οθωμανικό παρελθόν. Στην πρωτοπορία των νέων αναπαραστάσεων της οθωμανικής ιστορίας βρίσκονται οι οθωμανολόγοι ιστορικοί, οι οποίοι εμπλέκονται όλο και περισσότερο στις αναζητήσεις της σύγχρονης κοινωνικής ιστορίας και στον αναστοχασμό για τις ιστοριογραφικές πρακτικές, την ιδεολογία και τις κοινωνικές χρήσεις της ιστορίας. Το παρόν άρθρο εξετάζει τη συγκρότηση της σύγχρονης ιστοριογραφίας για την οθωμανική κοινωνία και παρουσιάζει τις τάσεις της έρευνας. Η ανάλυση που ακολουθεί αφορά την επαγγελματική ιστοριογραφική παραγωγή στο πλαίσιο του κλάδου των Οθωμανικών σπουδών, δηλαδή τις δημοσιεύσεις των ιστορικών που έχουν εξειδικευτεί στην οθωμανική ιστορία και χρησιμοποιούν οθωμανικές πηγές. Οι οθωμανολόγοι ιστορικοί συγκροτούν έναν διεθνή επιστημονικό κλάδο που σήμερα πια χρησιμοποιεί τα αγγλικά ως κύρια γλώσσα επικοινωνίας. Ο διάλογος μεταξύ των μελών του, που βρίσκονται διασκορπισμένα στις πέντε ηπείρους, εξασφαλίζεται μέσω συνεδρίων, δημοσιεύσεων σε συγκεκριμένα περιοδικά και σειρές μονογραφιών και τα τελευταία χρόνια μέσω του διαδικτύου και της λίστας συζητήσεων H-Turk.

* Ευχαριστώ πολύ τους Γιώργο Τζεδόπουλο, Αντώνη Αναστασόπουλο και Χάση Εξερχτόγλου για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

Γενεαλογίες της σύγχρονης οθωμανολογικής ιστοριογραφίας

Η ενασχόληση με την οθωμανική ιστορία ξεκίνησε μέσα στα πρώτα εκατό χρόνια του ίδιου του οθωμανικού εγχειρήματος. Στις αρχές του 21ου αιώνα η οθωμανική ιστορία είναι ένας γοργά αναπτυσσόμενος κλάδος τόσο σε επιστημονικές δημοσιεύσεις όσο και σε εκδόσεις για το ευρύ κοινό.

Με αυτά τα λόγια ξεκινά η Amy Singer την εισαγωγή της στον τόμο *New Historiographies of the Ottoman Mediterranean World* που εκδόθηκε το 2004 και είναι αφιερωμένος στη σύγχρονη ιστοριογραφία για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η παρατήρηση της Singer είναι ταυτόχρονα ορθή και παραπλανητική. Πράγματι, τα πρώτα τουρκικά χρονικά χρονολογούνται στον 14ο αιώνα, ενώ από το β' μισό του 15ου άρχισε η συστηματική συγγραφή ιστορικών έργων και χρονογραφιών, κυρίως σε αυλικό περιβάλλον. Την ίδια εποχή εμφανίζονται και οι πρώτες περιγραφές της οθωμανικής πολιτείας από ευρωπαίους συγγραφείς. Όμως τις απαρχές της σύγχρονης ιστοριογραφικής παράδοσης για την Οθωμανική Αυτοκρατορία πρέπει να τις αναζητήσουμε στις εξελίξεις του 19ου αιώνα: αφενός στην αναδιαμόρφωση του πεδίου των Ανατολικών σπουδών κατά τη μετατροπή της ιστορίας σε επαγγελματικό γνωστικό κλάδο και, αφετέρου, στο τεράστιο ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων και της κοινής γνώμης για το οθωμανικό κράτος και τους λαούς που εξουσίαζε, στο πλαίσιο της ανάδυσης του Ανατολικού Ζητήματος. Η νέα αυτή ιστοριογραφία χρησιμοποίησε την παλιότερη παράδοση, οθωμανική και ευρωπαϊκή (Faroqhi και Adanir, 2002), αλλά ταυτόχρονα την εγκατέλειψε, ακολουθώντας το όραμα του ιστορισμού.

Η οριενταλιστική κληρονομιά

Η σύγχρονη παράδοση της ιστοριογραφίας για την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο πλαίσιο ενός ιδιαίτερου επαγγελματικού κλάδου, εκείνου των Οθωμανικών σπουδών, σφυρηλατήθηκε στα τμήματα Ανατολικών και Μεσανατολικών σπουδών των ευρωπαϊκών και αμερικανικών πανεπιστημίων και συνδέεται στενά με το πολιτικό ενδιαφέρον για την Τουρκία και τις χώρες της Μέσης Ανατολής, και πολύ λιγότερο για τα Βαλκάνια και τη βόρεια Αφρική.¹ Έξω από τις χώρες που προέκυψαν από τη

διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι εξαιρετικά σπάνια τα τμήματα ή τα προγράμματα που εντάσσουν τη διδασκαλία της οθωμανικής ιστορίας σε διαφορετικό πλαίσιο από εκείνο των Τουρκικών ή Μεσανατολικών σπουδών. Η συγκρότηση της οθωμανολογικής ιστοριογραφίας στο πλαίσιο των παραδοσιακών Ανατολικών σπουδών και των σύγχρονων επιγόνων τους, των Area Studies, είναι προφανής όχι μόνο από το σε ποια τμήματα διδάσκεται οθωμανική ιστορία αλλά και από τις επιστημονικές εταιρείες και τα συνέδρια στα οποία συμμετέχουν οι οθωμανολόγοι, τα εξειδικευμένα περιοδικά και τις σειρές όπου δημοσιεύουν τις μελέτες τους, από όλα δηλαδή τα γνωρίσματα που σηματοδοτούν ένα ιδιαίτερο παρακλάδι στο ακαδημαϊκό στερέωμα.²

Η στενή αυτή σύνδεση καθόρισε σε μεγάλο βαθμό το πλαίσιο του ερευνητικού ενδιαφέροντος, τα ζητήματα που απασχόλησαν τους ιστορικούς και τα ερμηνευτικά σχήματα που προτάθηκαν. Το πεδίο συγκροτήθηκε με άξονα την ιστορία του κράτους και των θεσμών του, ενώ τα ερωτήματα που σχεδόν μονοπώλησαν την έρευνα για πολλές δεκαετίες ήταν, από τη μια, η φύση του οθωμανικού κράτους και, από την άλλη, οι εξελίξεις που οδήγησαν στη διάλυσή του και στη διαμόρφωση του σύγχρονου πολιτικού χάρτη της Μέσης Ανατολής, ιδίως η εμφάνιση του σύγχρονου τουρκικού εθνικού κράτους. Σχεδόν όλες οι μονογραφίες και τα μεγάλα συνθετικά έργα μέχρι τη δεκαετία του '80 ασχολούνται με αυτά τα ζητήματα και επικοινωνούν με την ευρύτερη συζήτηση γύρω από τη φύση της κοινωνίας και της πολιτικής εξουσίας στη μουσουλμανική Ανατολή, όπως και την πορεία του εκδυτικισμού στο πλαίσιο της θεωρίας του εκσυγχρονισμού. Στον βαθμό που η συζήτηση αυτή έγινε εν πολλοίς εντός του οριενταλιστικού παραδείγματος (Lockman, 2004), δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η ιστοριογραφική παραγωγή για την Οθωμανική Αυτοκρατορία κινήθηκε στη βάση των αντίστοιχων παραδοχών.

Η οριενταλιστική παράδοση σε ό,τι αφορά τον κλάδο των Οθωμανικών σπουδών συμπυκνώνεται παραδειγματικά στο δίτομο *Islamic Society and the West* (Gibb και Bowen, 1950, 1957),³ το οποίο αντιλαμβάνεται το Ισλάμ ως άχρονη ουσία και την οθωμανική κοινωνία του 18ου αιώνα ως παρηκμασμένο πολιτισμό. Όπως επισημαίνει ο Roger Owen (1976), ένας από τους πρώτους επικριτές του συγκεκριμένου έργου και της οριενταλιστικής προσέγγισης εν γένει, στο *Islamic Society and the West*, όπως και στον ευρύτερο οριενταλιστικό λόγο, το Ισλάμ γίνεται αντιληπτό ως ο κύριος παράγοντας που εξηγεί τόσο τις διαφορές ανάμεσα στη χριστιανική Ευρώπη και τη μουσουλμανική Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο

και την αδυναμία αλλαγής (δηλαδή εκδυτικισμού) της τελευταίας.⁴ Οι Gibb και Bowen δίνουν μια στατική εικόνα της οθωμανικής κοινωνίας, την οποία αντιλαμβάνονται ως μωσαϊκό αποτελούμενο από ομάδες που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους: κρατούντες και υπηκόους, μουσουλμάνους, χριστιανούς και εβραίους, χωριά και πόλεις κ.ο.κ. Πρόκειται για μια «παραδοσιακή» κοινωνία, που σπαράσσεται από συνεχείς συγκρούσεις ανάμεσα στις ομάδες που την αποτελούν, εσωστρεφή και απομονωμένη από τη Δύση, χωρίς πρωτοτυπία και δυναμικότητα. Παρά την επιμέρους κριτική που δέχτηκε το έργο από τους οθωμανολόγους που είχαν στραφεί στην αρχειακή έρευνα, όπως τον Norman Itzkowitz (Hathaway, 2004: 31), το αφήγημα που δημιούργησε για την οθωμανική κοινωνία παρέμεινε κυρίαρχο για πολλές δεκαετίες.

Η έκδοση του *Οριενταλισμού* (Said, 1978) ήταν αναμφίβολα ένα σημείο καμπής και για τις Οθωμανικές σπουδές. Παρά την αμηχανία που δημιούργησαν η σκληρή κριτική του Said στον Bernard Lewis⁵ και η δημόσια αντιπαράθεση που ακολούθησε (Halliday, 1993), οι θέσεις του Said βρήκαν απήχηση στους οθωμανολόγους, καθώς έδιναν νέες προοπτικές στην έρευνα και προσέφεραν ένα πλαίσιο αναφοράς για μελέτες πολύ διαφορετικές μεταξύ τους που είχαν όμως ένα κοινό στοιχείο: την αναθεώρηση της οριενταλιστικής εικόνας για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Παρ' όλα αυτά, η παράδοση του οριενταλισμού άφησε βαριά κληρονομιά στη σύγχρονη οθωμανολογική ιστοριογραφία, η οποία γίνεται άμεσα ορατή σε δύο κυρίως σημεία: στην έμφαση στη γλωσσική εκπαίδευση, η οποία θεωρείται ακόμα και σήμερα επαρκές εφόδιο από μόνη της για τη μελέτη της οθωμανικής κοινωνίας –σε σημείο που ο Rifa'at Abou-El-Haj, ένα από τα πιο κριτικά πνεύματα στη σύγχρονη οθωμανική ιστορία, να αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας σχολής «νεοοριενταλιστών» (Abou-El-Haj, 2000: 73-78)–, καθώς και στην αντίληψη για τη γενικότερη παρακμή της μουσουλμανικής οθωμανικής κοινωνίας μετά το τέλος των κατακτήσεων. Πρόκειται για το ερμηνευτικό σχήμα της «παρακμής», το οποίο επικράτησε στην οθωμανολογική ιστοριογραφία μέχρι την αρχή της δεκαετίας του '90 και εξακολούθει να κάνει αισθητή την παρουσία του, παρά τη συστηματική προσπάθεια αναθεώρησης που γίνεται τα τελευταία χρόνια.

Η συμβολή των τούρκων ιστορικών

Η σύγχρονη ιστοριογραφία για την Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν συνδέεται μόνο με το ευρωπαϊκό –στην πορεία και αμερικανικό– ενδιαφέρον για την Εγγύς Ανατολή. Σε μεγάλο βαθμό οφείλει τον σημερινό της χαρακτήρα στη συμβολή τούρκων ιστορικών που έδρασαν εντός και εκτός Τουρκίας. Πρώτος ο Fuat Köprülü, τη δεκαετία του '30, στη συνέχεια ο Ömer Lütfi Barkan και πιο πρόσφατα ο Halil İnalcık, για να αναφέρουμε μόνο τις σημαντικότερες μορφές, έδωσαν νέα πνοή στην ιστοριογραφία για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς ήρθαν σε αντιπαράθεση με τα παλιότερα ευρωκεντρικά ερμηνευτικά σχήματα και χρησιμοποίησαν συστηματικά οθωμανικές αρχειακές πηγές. Ειδικά ο İnalcık επηρέασε όσο κανείς άλλος το πεδίο, τόσο με το εύρος της έρευνας και την εμπνευσμένη του ανάλυση όσο και με τη διδασκαλία του σε φημισμένα πανεπιστήμια της Τουρκίας και των ΗΠΑ.⁶ Εκείνος διαμόρφωσε το τρέχον ηγεμονικό αφήγημα για την οθωμανική ιστορία, το βιβλίο του για την «κλασική» οθωμανική εποχή ήταν μέχρι πρόσφατα το κύριο εγχειρίδιο για τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες, ενώ η πρώτη –και ως τώρα μοναδική– απόπειρα συγγραφής μιας συνθετικής κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας φέρει ανεξίτηλα τη σφραγίδα του.

Η συμβολή των τούρκων ιστορικών είχε αποφασιστική σημασία για τη διαμόρφωση της σύγχρονης παράδοσης και την απομάκρυνση από την ευρωκεντρική θεώρηση της οθωμανικής ιστορίας. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, αν και η οθωμανολογική ιστοριογραφία είθισται να αντιμετωπίζεται ως μία παράδοση που περιλαμβάνει τόσο την τουρκική όσο και τη διεθνή παραγωγή, στην πραγματικότητα το πεδίο διασπάστηκε τη δεκαετία του '30 με τη συγκρότηση της εθνικής τουρκικής ιστοριογραφίας υπό την αιγίδα ενός κρατικά ελεγχόμενου κεντρικού φορέα, της Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας (Türk Tarih Kurumu). Η επίσημη αυτή εθνική ιστοριογραφία προσηλώθηκε αρχικά στην ιστορία του ύστερου 19ου και κυρίως του 20ού αιώνα, δηλαδή στην ύστερη οθωμανική περίοδο και την περίοδο της πρώιμης τουρκικής δημοκρατίας. Προνομακό αντικείμενο της έρευνας αποτέλεσε επίσης το προϊσλαμικό και προοθωμανικό (κατά βάση σελτζουκικό) παρελθόν (Coreaux, 1997). Για πολλές δεκαετίες ο ακραίος ιδεολογικός λόγος, η αγιοποίηση του Ατατούρκ και η πλήρης καθυπόταξη της ιστορικής έρευνας στις κρατικές επιλογές και προτεραιότητες απομάκρυναν σε μεγάλο βαθμό την επίσημη τουρκική ιστοριογραφική παραγωγή από τη διεθνή. Από την άλλη μεριά, οι ηγεμονικές

αξιώσεις της επίσημης τουρκικής ιστοριογραφίας και η ιδεολογική φόρτιση της έρευνας γύρω από την τελευταία οθωμανική πεντηκονταετία αποθάρρυναν τους ανεξάρτητους τούρκους ιστορικούς, με αποτέλεσμα την περιορισμένη επικοινωνία μεταξύ διεθνούς και εθνικής ιστοριογραφικής παραγωγής για την ύστερη οθωμανική περίοδο μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70 (Hanioglu, 1999).

Διαφορετικά εξελίχθηκαν τα πράγματα για την ιστορική έρευνα των παλιότερων οθωμανικών αιώνων. Αν και η αμφίσημη σχέση της σύγχρονης Τουρκίας με το ισλαμικό της παρελθόν δεν επέτρεψε την πλήρη οικειοποίηση της οθωμανικής ιστορίας από το εθνικό αφήγημα⁷ μέχρι τη δεκαετία του '80, οπότε υιοθετήθηκε επίσημα η θέση περί «τουρκοϊσλαμικού πολιτισμού» (türk islam sentezi),⁸ η οθωμανική ιστορία δεν αγνοήθηκε. Η απόλυτη απόρριψη του οθωμανικού παρελθόντος που χαρακτήριζε την ιδεολογία της πρώιμης Τουρκικής Δημοκρατίας ξεπεράστηκε ήδη τη δεκαετία του '30 (Ersanlı, 2002) και οι τούρκοι ιστορικοί, με πρωτεργάτη τον Ömer Lütfi Barkan, έθεσαν την οθωμανική ιστορία στην υπηρεσία του εθνικού αφηγήματος (Berktaş, 1991). Κατά παράδοξο τρόπο όμως, αν και η οθωμανική ιστορία προσεγγίστηκε από τους τούρκους ιστορικούς σχεδόν αποκλειστικά με εθνικούς όρους, η τουρκική ιστοριογραφική παραγωγή για την Οθωμανική Αυτοκρατορία της λεγόμενης «κλασικής» και «μετακλασικής» εποχής έμεινε αλώβητη από τη ρετσινιά του εθνικισμού και οι ερμηνείες που προτάθηκαν υιοθετήθηκαν χωρίς δισταγμό από τη διεθνή κοινότητα των οθωμανολόγων.

Σε αυτό συντέλεσαν αναμφίβολα η θετικιστική και εμπειριστική προσέγγιση των τούρκων ιστορικών, οι οποίοι επικεντρώθηκαν στην έκδοση αρχειακών πηγών, καθώς και η ευφορία που δημιούργησαν οι αναθεωρητικές δυνατότητες των ερμηνευτικών σχημάτων που πρότειναν, τα οποία άνοιγαν νέους δρόμους στην έρευνα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Άλλοι σημαντικοί παράγοντες ήταν η διεθνής δράση κορυφαίων τούρκων ιστορικών (Faroqhi, 1999α: 209-210), η συστηματική χρήση της αγγλικής και γαλλικής γλώσσας στις δημοσιεύσεις τους, η ύπαρξη αγγλόφωνων πανεπιστημίων στην Τουρκία όπου δίδαξαν –και διδάσκουν– ξένοι ιστορικοί, καθώς και το άνοιγμα στους ξένους ερευνητές των οθωμανικών αρχειακών συλλογών, ιδίως εκείνης του Πρωθυπουργικού Αρχείου (Başbakanlık Arşivi) στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που έδωσε τεράστια ώθηση στη μελέτη της οθωμανικής ιστορίας.

Όλα τούτα οδήγησαν σε ένα παράδοξο αποτέλεσμα: αντίθετα με ό,τι θα περίμενε κανείς, η διεθνής ιστοριογραφική παραγωγή ενστερνίστηκε

σε μεγάλο βαθμό τα τουρκικά εθνικά προτάγματα και αντιμετώπισε την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως τουρκικό κράτος, πρόδρομο της σύγχρονης Τουρκίας. Έτσι οι οθωμανολογικές μελέτες μέχρι και τη δεκαετία του '80 βρέθηκαν να παρουσιάζουν εν πολλοίς τα ίδια χαρακτηριστικά που διέκριναν την τουρκική εθνική ιστορία: υποβάθμιση του ισλαμικού στοιχείου, έμφαση στους Τούρκους, τον τουρκικό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας και την Ανατολία, εμμονή με το κράτος και την κεντρική εξουσία, τονισμός της μοναδικότητας της οθωμανικής περίπτωσης, καθώς και έντονα απολογητικός χαρακτήρας με στόχο την ιστοριογραφική «αποκατάσταση» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁹

Η απολογητική αυτή διάθεση κυριάρχησε στη διεθνή παραγωγή μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '90 (και επιμένει ως σήμερα), καθώς επέτρεπε τόσο την αναθεώρηση της εικόνας της βάρβαρης και παρακμιακής αυτοκρατορίας, που προέρχεται από την ευρωκεντρική οριενταλιστική ιστοριογραφία και διαιωνίζεται ακόμη και σήμερα στις διεθνείς εκδόσεις για το ευρύ κοινό, όσο και την απόκρουση της ζοφερής εικόνας για την οθωμανική κυριαρχία που είχαν καλλιεργήσει οι βαλκανικές και αραβικές εθνικές ιστοριογραφίες. Είναι καθαρή ειρωνεία ότι στην προσπάθειά τους να αρθρώσουν πειστικό λόγο ενάντια στις οριενταλιστικές παραδοχές και στα αντιοθωμανικά ή αντιτουρκικά εθνικά αφηγήματα οι ιστορικοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανεξαρτήτως εθνικότητας, οδηγήθηκαν σε μεγάλο βαθμό στην εξύμνηση της οθωμανικής κεντρικής εξουσίας, στην άκριτη υιοθέτηση της επίσημης ιδεολογίας και στην υπεράσπιση των –συχνά αμφιλεγόμενων– επιλογών του οθωμανικού κράτους, αναπαράγοντας έτσι –και ταυτόχρονα επικυρώνοντας– το τουρκικό εθνικό αφήγημα.

Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει τη δεκαετία του '90 ως συνέπεια δύο παράλληλων εξελίξεων: από τη μια άρχισαν να εμφανίζονται ολοένα και περισσότερες μεθοδολογικά εκλεπτυσμένες και στοχαστικές μελέτες, διαφορετικές από τις καθαρά εμπειρικές που κυριαρχούσαν στο παρελθόν και εμφορούνταν από αυτό που ο Halil Berktaş (1992: 109) έχει αποκαλέσει «φетиχισμό των εγγράφων», ενώ από την άλλη μια νεότερη γενιά ιστορικών με διαφορετικές προτεραιότητες, εντός και εκτός Τουρκίας, αμφισβήτησε το τουρκικό εθνικό αφήγημα.¹⁰ Σε αυτό συνέβαλαν καθοριστικά οι πολιτικές εξελίξεις στην Τουρκία και ο εκδημοκρατισμός της χώρας, ιδίως μετά την εκλογή του Turgut Özal στην προεδρία, το 1989, οπότε έγινε εφικτός ο δημόσιος διάλογος για «ευαίσθητα» θέματα που αποτελούσαν ταμπού για το κεμαλικό κατεστημένο (Eissenstat, 2003:

100). Ακόμα και πρόσφατες μελέτες όμως διακρίνονται από απολογητική διάθεση η οποία μερικές φορές παίρνει καθαρά πολεμικό χαρακτήρα, όπως το έργο του Justin McCarthy με τίτλο *The Ottoman Turks*, που εκδόθηκε το 1997 και αποτελεί ακραίο παράδειγμα εθνικιστικής ιστορίας γραμμένης από μη τούρκο ιστορικό.

Άλλες ιστοριογραφικές παραδόσεις

Αντίθετα με την τουρκική, οι ιστοριογραφικές παραδόσεις των υπόλοιπων κρατών που διαδέχθηκαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στα Βαλκάνια, στη Μέση Ανατολή και στη Βόρεια Αφρική άσκησαν γενικά μικρή επίδραση στη διαμόρφωση της διεθνούς οθωμανολογικής ιστοριογραφίας. Ο λόγος δεν ήταν μόνο η αναθεωρητική και σε αρκετές περιπτώσεις «φιλοτουρκική» οπτική της τελευταίας, η οποία διαμορφώθηκε εν πολλοίς ανταγωνιστικά ως προς τις βαλκανικές και αραβικές ιστοριογραφίες. Πολύ σημαντικό ρόλο έπαιξε η άγνοια για την ιστοριογραφική παραγωγή εκτός Τουρκίας, καθώς ήταν –και είναι– ελάχιστοι οι τούρκοι, ευρωπαίοι και αμερικανοί οθωμανολόγοι που κατέχουν και άλλη γλώσσα της περιοχής εκτός από τα οθωμανικά και τα σύγχρονα τουρκικά. Στον βαθμό λοιπόν που η ιστοριογραφική παραγωγή της εκάστοτε χώρας, βαλκανικής ή αραβικής, δεν παρουσιάστηκε σε μελέτες γραμμένες σε κάποια «διεθνή» γλώσσα (στην περίπτωση μας αγγλικά, γαλλικά ή γερμανικά), έμεινε άγνωστη στους οθωμανολόγους.

Υπάρχουν κάποιες εξαιρέσεις, όπως η συγγρική ιστοριογραφία για το –σχετικά σύντομο– οθωμανικό παρελθόν των συγγρικών και τρανσυλβανικών περιοχών (David και Fodor, 2002), δύο όμως είναι οι σημαντικότερες. Η μία είναι το πεδίο της λεγόμενης «μετάβασης από τη Βυζαντινή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», όπου έλαβε χώρα ένας εξαιρετικά γόνιμος διάλογος μεταξύ βυζαντινολόγων και οθωμανολόγων (Matschke, 2002). Σε αυτό το πεδίο, στο οποίο πρωταγωνίστησε για δεκαετίες με το έργο της η Ελισάβετ Ζαχαριάδου, συναντήθηκε με ιδανικό τρόπο η ελληνική με την οθωμανολογική ιστοριογραφική παραγωγή.¹¹

Η άλλη είναι η περίπτωση της βουλγαρικής ιστοριογραφίας, εντός της οποίας συγκροτήθηκε μεταπολεμικά μια οθωμανολογική σχολή που βρισκόταν σε επικοινωνία με τη διεθνή παραγωγή και έκανε συστηματική χρήση της γαλλικής –αργότερα και αγγλικής– γλώσσας. Οι δημοσιεύσεις των βούλγαρων οθωμανολόγων διαβάστηκαν από όσους ασχολούνταν

με τα Βαλκάνια, αλλά δεν επηρέασαν ιδιαίτερα τη διεθνή οθωμανολογική ιστοριογραφία (με εξαίρεση ίσως τις μελέτες του Nikolai Todorov για τη βαλκανική πόλη). Γενικά αντιμετωπίστηκαν με δυσπιστία, καθώς το κράμα εθνικισμού και μαρξισμού που τις διέπνεε τις κατέστησε ύποπτες στους οθωμανολόγους (Hathaway, 2004: 35), τόσο σε εκείνους με συντηρητικό όσο και σε εκείνους με αριστερό ιδεολογικό προσανατολισμό, αν και για διαφορετικούς λόγους στην κάθε περίπτωση.¹² Μόνο μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος ενσωματώθηκε πλήρως η βουλγαρική στη διεθνή οθωμανολογική παραγωγή, με σημείο καμπής τη συμμετοχή της Maria Todorova στον συλλογικό τόμο *Imperial Legacy: The Ottoman Imprints on the Balkans and the Middle East* (Brown, 1996).

Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση της ισραηλινής ιστοριογραφίας. Οι συνθήκες υπό τις οποίες ιδρύθηκε το Ισραήλ, πολύ διαφορετικές από εκείνες που επικρατούσαν στα υπόλοιπα κράτη που δημιουργήθηκαν σε πρώην οθωμανικά εδάφη, είχε ως αποτέλεσμα να μην αποτελέσει πρόταγμα της εθνικής ιστοριογραφίας η με ανταγωνιστικούς όρους αντιπαράθεση με το οθωμανικό παρελθόν. Εδώ αντίθετα η έρευνα για τις εβραϊκές οθωμανικές κοινότητες (στον βαθμό που υποτάχθηκε στις εθνικές προτεραιότητες) κλήθηκε να υπηρετήσει το διακύβευμα της κατοχύρωσης κυριαρχικών δικαιωμάτων στη γη του Ισραήλ (Doumani, 1992: 18). Επιπλέον το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα για την ιστορία των Εβραίων της οθωμανικής επικράτειας προβάλλει τον σωτήριο ρόλο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως κράτους που πρόσφερε καταφύγιο στους διωκόμενους Εβραίους. Δεν εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός ότι η ισραηλινή ιστοριογραφία για την οθωμανική περίοδο δεν δημιούργησε κάποιο ανταγωνιστικό εθνικό αφήγημα που θα δυσκόλευε την ενσωμάτωσή της στη διεθνή οθωμανολογική παραγωγή. Αντίθετα οι ισραηλινοί οθωμανολόγοι, με την εξαιρετική τους κατάρτιση, την υψηλή ποιότητα της δουλειάς τους και τη συστηματική χρήση της αγγλικής γλώσσας στις δημοσιεύσεις τους, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση του πεδίου, ιδίως από τη δεκαετία του '70 και μετά, και σήμερα βρίσκονται στην πρωτοπορία του αναστοχασμού για την οθωμανολογική ιστοριογραφική παραγωγή.

Οθωμανική κοινωνική ιστορία

Παρά τις διαφορετικές τους αφετηρίες και παραδοχές, οι δύο μείζονες ιστοριογραφικές παραδόσεις για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οριε-

νταλιστική και η τουρκική εθνική, συνέκλιναν ως προς την εμμονή με το κράτος, την κεντρική διοίκηση και τις άρχουσες ελίτ. Τούτο όμως δεν οδήγησε στην επικέντρωση της έρευνας στην πολιτική ιστορία και στην ιστορία των θεσμών, όπως ίσως θα περίμενε κανείς. Αντίθετα ευνοήθηκε η οικονομική και κοινωνική ιστορία, υπό την επίδραση τόσο των γενικότερων αναζητήσεων στην ιστοριογραφία του 20ού αιώνα όσο και των μεγάλων κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων που απασχόλησαν την τουρκική κοινωνία (İnalçik, 1978: 70).

Σημαντικό ρόλο έπαιξαν επίσης οι προσωπικές επιλογές του Ömer Lütfi Barkan και του Halil İnalçik, δύο ιστορικών που επηρέασαν όσο κανείς την οθωμανολογική ιστοριογραφία. Αμφότεροι ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για ζητήματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας και ενεπλάκησαν ενεργά σε διεθνείς ιστοριογραφικές συζητήσεις: ο πρώτος με τον Fernand Braudel και τους ιστορικούς των *Annales*, γύρω από τη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον μεσογειακό κόσμο των πρώιμων νεότερων χρόνων (İnalçik, 1978), και ο δεύτερος με τον Immanuel Wallerstein και το Κέντρο Fernand Braudel σχετικά με τους τρόπους ένταξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα (Faroqhi, 1992α: 211). Όμως η εκδοχή της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας που καλλιέργησαν και προώθησαν είχε για κέντρο της το κράτος και βασιζόταν στη θέση περί μοναδικότητας της οθωμανικής περιπτώσεως, πράγμα που ενέτεινε την απομόνωση του κλάδου. Έτσι η οθωμανολογική οικονομική και κοινωνική ιστορία παρέμεινε για καιρό πιο κοντά στην προπολεμική παράδοση, η οποία εμπνεόταν από τις αρχές του ιστορικισμού και διακρινόταν από την έμφαση στους θεσμούς και την εμμονή στις αρχειακές πηγές, παρά στις σύγχρονες αναζητήσεις.

Κατευθύνσεις της έρευνας

Τη δεκαετία του '70 η οθωμανολογική οικονομική ιστορία ξεπέρασε την εσωστρέφεια που χαρακτήριζε το πεδίο και οι ερευνητές ενεπλάκησαν στις διεθνείς ιστοριογραφικές συζητήσεις, ιδίως στο πλαίσιο της θεωρίας του παγκόσμιου συστήματος (Faroqhi, 1999α: 17-18). Αντίθετα η κοινωνική ιστορία παρέμεινε δέσμια της παλιάς παράδοσης. Και, αν ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της οθωμανολογικής ιστοριογραφίας, ο τονισμός των δομών, μπορεί να θεωρηθεί ότι ακολούθησε την παράδοση των *Annales*, τα θέματα που απασχόλησαν την έρευνα δεν επικοινωνού-

σαν ιδιαίτερα με τις σύγχρονες αναζητήσεις. Έτσι μέχρι πρόσφατα απουσίαζαν από την ιστοριογραφική παραγωγή μελέτες γύρω από κεντρικές έννοιες και θεματικά πεδία που απασχόλησαν τους ιστορικούς από το 1960 και μετά, όπως ο χρόνος, η κουλτούρα, η προφορικότητα, ο υλικός πολιτισμός, οι νοοτροπίες, η θρησκευτική πίστη, το κοινωνικό φύλο, ο κοινωνικός ρόλος, η ταυτότητα, η κατανάλωση κ.ο.κ.

Μια προσεκτική ματιά στις οθωμανολογικές δημοσιεύσεις δείχνει ότι τα ζητήματα που μονοπώλησαν σχεδόν την προσοχή των ερευνητών μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 στρέφονταν γύρω από δύο κεντρικούς άξονες: τη συγκρότηση, άσκηση και ισχύ της κρατικής εξουσίας, αφενός, και τη σύνδεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Ευρώπη, αφετέρου. Έτσι η πλειονότητα των άρθρων και των μονογραφιών κοινωνικής ιστορίας ασχολείται με τη σχέση κράτους και κοινωνίας μέσα από μια περιορισμένη γκάμα θεμάτων που κατά βάση αφορούν τη γαιοκτησία, τη φορολογία και τη διαχείριση των φορολογικών εισοδημάτων, τους θεσμούς της κεντρικής διοίκησης και τον μετασχηματισμό τους, καθώς και την «αποκέντρωση» του 18ου αιώνα.

Ακόμα και η έρευνα στην ιστορική δημογραφία, ένα από τα λίγα πεδία που γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη ήδη από τη δεκαετία του '40, χάρη στην αξιοποίηση των οθωμανικών φορολογικών καταστίχων, ακολούθησε τη λογική της ιστορίας «από τα πάνω» και μπήκε εν πολλοίς στην υπηρεσία του ευρύτερου λόγου περί ακμής και παρακμής του οθωμανικού κράτους. Έτσι ο Ömer Lütfi Barkan, πρωτοπόρος στην οθωμανολογική ιστορική δημογραφία, και οι επίγονοί του ερμήνευσαν τα φορολογικά κατάστιχα του τύπου *tapu tahrir* ως συστηματικές απογραφές οι οποίες διενεργούνταν από ένα ισχυρό συγκεντρωτικό κράτος (Barkan, 1958: 19). Υπό αυτό το πρίσμα οι αλλαγές στον τρόπο καταγραφής πληθυσμιακών μεγεθών σε φορολογικά κατάστιχα μετά τον 16ο αιώνα έγιναν αντιληπτές ως αποτέλεσμα της προϊούσας παρακμής του κράτους. Αντίστοιχα θεωρήθηκε ότι η κίνηση του οθωμανικού πληθυσμού ακολούθησε την άνοδο και την πτώση της κεντρικής εξουσίας: η κατακόρυφη αύξηση του πληθυσμού στις αρχές του 16ου αιώνα, προίον της *paç ottomanica*, έδωσε τη θέση της σε μεγάλη δημογραφική πτώση από τα τέλη του ίδιου αιώνα, όταν το κράτος βρέθηκε αντιμέτωπο με συνεχείς εξεγέρσεις και ταραχές στις επαρχίες.

Υπήρξαν βέβαια και διαφορετικές φωνές, όπως η μελέτη του Robert Mantran (1962) για την Κωνσταντινούπολη ή το δίτομο έργο του André Raymond (1973, 1974) για το Κάιρο – και δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι

επρόκειτο για γάλλους ιστορικούς. Επρόκειτο όμως για εξαιρέσεις, όχι για τον κανόνα, αν και αναμφισβήτητα εγκαινίασαν, μαζί με τη μελέτη του Nikolai Todorov (1972) για τη βαλκανική πόλη¹³, μια παράδοση ιστορίας των πόλεων στην οθωμανολογική ιστοριογραφία που συνεχίστηκε –με αρκετή καθυστέρηση– από διάφορους ερευνητές τις δεκαετίες '80 και '90. Νέες κατευθύνσεις έδωσε επίσης η δημοσίευση του δίτομου *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (Braude και Lewis, 1982), η οποία εγκαινίασε μια παράδοση έρευνας γύρω από τη συγκρότηση των διακοινοτικών σχέσεων (Γκαρά, 2005: 28-33). Κατά τα άλλα όμως μόλις από τα μέσα της δεκαετίας του '80 άρχισαν να εμφανίζονται μελέτες κοινωνικής ιστορίας με διαφορετικά, μη καθιερωμένα θέματα, όπως τον καφέ και τα καφενεία (Hattox, 1985), την πανούκλα (Panzac, 1985), την ιδιωτικότητα (Marcus, 1986) ή τις αφηγήσεις σε πρώτο πρόσωπο (Kafadar, 1989).

Η συγκρότηση ενός αφηγήματος

Η ιδιαίτερη αυτή πορεία της οθωμανολογικής ιστοριογραφίας συμπεκνώνεται και συγκροτείται σε ολοκληρωμένο αφήγημα στον ογκώδη τόμο *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* που εκδόθηκε το 1994 (μετά από πολυετή προετοιμασία) με την επιμέλεια των Halil İnalcık και Donald Quataert. Πρόκειται για το πρώτο –και μέχρι στιγμής μοναδικό– συνθετικό έργο για το θέμα από οθωμανολογική σκοπιά και αποτελεί σήμερα το κύριο εγχειρίδιο για τη διδασκαλία της οθωμανικής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, ενώ ταυτόχρονα παρέχει ένα έγκυρο αφήγημα που λειτουργεί ως πλαίσιο αναφοράς σε μεμονωμένες εργασίες. Για τον λόγο αυτόν αξίζει να ασχοληθούμε εκτενέστερα μαζί του.

Ο τόμος, σύμφωνα με τους επιμελητές του, «συνοψίζει το πεδίο της οθωμανικής κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας», το οποίο «βρίσκεται ακόμη σε νηπιακή ηλικία», ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζει «νέα ευρήματα και προσεγγίσεις» (İnalcık και Quataert, 1994: 1). Επιδιώξη τους ήταν η «ερμηνεία της οθωμανικής κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας στο σύνολο των συναφειών της από νέα οπτική γωνία, όπου ήταν δυνατόν, και στη βάση πρωτότυπου αρχειακού υλικού, καθώς και των πιο πρόσφατων μελετών που βασίζονται σε αυτές ακριβώς τις πηγές» (İnalcık και Quataert, 1994: 7). Το *An Economic and Social History of the*

Ottoman Empire έρχεται να αντιπαρατεθεί στην οριενταλιστική θεώρηση της οθωμανικής ιστορίας που χαρακτήριζε τις μεγάλες συνθέσεις των προηγούμενων δεκαετιών, ιδίως το *Islamic Society and the West*, και ως προς αυτό προσφέρει πράγματι μια καινούρια, διαφορετική προσέγγιση. Όμως, ως προς τις προτεραιότητες και τα ερωτήματα της έρευνας, τη μέθοδο και την αντίληψη για την ιστορία, και μάλιστα την κοινωνική, ο τόμος διαπνέεται από μια παρωχημένη οπτική.

Κοιτώντας τον πίνακα περιεχομένων του *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* πιστεύει κανείς ότι τριάντα χρόνια ιστορικών αναζητήσεων πέρασαν χωρίς να αγγίξουν τον κλάδο των Οθωμανικών σπουδών. Μια τέτοια κριτική θα ήταν όμως άδικη. Στην πραγματικότητα η παρουσίαση και η ανάλυση των επιμέρους ζητημάτων βρίσκονται σε επαφή με τις σύγχρονες τάσεις της έρευνας. Αυτό που είναι προβληματικό είναι η συνολική αντίληψη για την οθωμανική κοινωνία και την κοινωνική –εν μέρει και την οικονομική– ιστορία που το διέπει, και η οποία εκδηλώνεται με σαφήνεια στη δομή και στα θεματικά πεδία που έχουν προκριθεί. Έτσι τα περιεχόμενα του *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* είναι οργανωμένα σε αυστηρή χρονική σειρά, με διαφορετικό συγγραφέα, διαφορετική δομή και εν πολλοίς διαφορετική θεματολογία για κάθε χρονική περίοδο (μοναδική εξαίρεση είναι το κεφάλαιο για το χρήμα, το οποίο έχει τεθεί ως επίμετρο). Επιπλέον σχεδόν ο μισός τόμος είναι αφιερωμένος στην περίοδο 1300-1600, την επιλεγόμενη «κλασική», με αποτέλεσμα συχνά να τινάζεται στον αέρα κάθε αίσθηση ιστορικής προοπτικής.¹⁴

Αυτή η ανισορροπία είναι αποτέλεσμα επιλογής που συνδέεται –όχι πάντοτε συνειδητά– με μια συγκεκριμένη αντίληψη για την οθωμανική ιστορία: ότι το 1600 είναι σημείο καμπής που σηματοδοτεί το οριστικό πέρασμα της Αυτοκρατορίας σε μια εποχή παρακμής, ενώ, αντίθετα, οι προηγούμενοι αιώνες διακρίνονται από την ανοδική πορεία του οθωμανικού κράτους και του πολιτισμού του, που κορυφώνεται την περίοδο 1450-1550. Πρόκειται για το ερμηνευτικό σχήμα της «παρακμής», που έλκει την καταγωγή του από την κριτική που άσκησε στις κοινωνικές, πολιτικές και θεσμικές αλλαγές μια μερίδα οθωμανών λογίων και διανοητών του ύστερου 16ου και του 17ου αιώνα, αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύτηκαν οι οθωμανικές στρατιωτικές ήττες του 17ου και του 18ου αιώνα από τους σύγχρονους, Οθωμανούς και Ευρωπαίους, και το οποίο εδραιώθηκε στη σύγχρονη οθωμανολογική ιστοριογραφία με τα μεγάλα έργα των δεκαετιών του '50 και του '60 (Quataert, 2003α: 2).

Η κυριαρχία αυτού του ερμηνευτικού σχήματος οδήγησε στη σχετική απαξίωση της ενασχόλησης με την εποχή μετά το 1600 (η οποία καθιερώθηκε με τον αμήχανο προσδιορισμό «μετακλασική»), πράγμα που αντανακλάται και στον τόμο, καθώς και στην αντιμετώπιση των εξελίξεων στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο με αρνητικούς όρους (όπως αντίστοιχα οι εξελίξεις της «κλασικής» περιόδου εκλαμβάνονται *a priori* ως θετικές). Αυτή ακριβώς την ερμηνεία προβάλλει και επικυρώνει το *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, παρά τις προσπάθειες της Suraiya Faroqhi και του Donald Quataert, δύο εκ των πέντε συγγραφέων του τόμου,¹⁵ να σταθούν κριτικά απέναντι στο σχήμα της «παρακμής» και να παρουσιάσουν εναλλακτικές ερμηνευτικές προτάσεις.

Αλλά και η αντίληψη για την ίδια την οθωμανική κοινωνική ιστορία είναι προβληματική. Για παράδειγμα, μείζονα και καθιερωμένα θέματα, όπως οι διακοινοτικές σχέσεις ή η συγκρότηση του αστικού χώρου και η ζωή στις πόλεις, εμφανίζονται και εξαφανίζονται κατά βούληση στις σελίδες του τόμου. Κέντρο αναφοράς είναι το κράτος, ιδίως στο πρώτο μέρος που αφορά την «κλασική» εποχή: όσο πιο κοντινό στην κεντρική εξουσία ή πιο σχετικό με τις προτεραιότητές της είναι ένα ζήτημα, όπως για παράδειγμα η φορολογία και η διαχείριση των φορολογικών εισοδημάτων, τόσο περισσότερη βαρύτητα καταλαμβάνει στην ανάλυση. Με λίγα λόγια το *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* έρχεται να επιβεβαιώσει πανηγυρικά ότι οθωμανική ιστορία σημαίνει καταρχήν ιστορία του οθωμανικού κράτους και όχι ιστορία των οθωμανικών κοινωνιών.

Αναθεωρητικές προσπάθειες

Η αντίληψη αυτή για την οθωμανική ιστορία είχε ήδη αρχίσει να αλλάζει την εποχή που κυκλοφόρησε το *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Σε γενικές γραμμές, η έρευνα για την οθωμανική ιστορία απογειώθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του '80 (και κυρίως μετά το 1990), ενώ ταυτόχρονα έγιναν συνειδητές προσπάθειες να καλυφθεί η απόσταση που χώριζε την οθωμανολογική παραγωγή από τις σύγχρονες ιστοριογραφικές τάσεις. Στα χρόνια που ακολούθησαν καθιερώθηκαν καινούρια θεματικά πεδία, όπως η ιστορία της εργασίας, δοκιμάστηκαν νέα αναλυτικά εργαλεία, όπως το φύλο, και χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, όπως η μικροϊστορία. Η μεγαλύτερη

αλλαγή προήλθε από τη συστηματική αξιοποίηση των ιεροδικαστικών εγγράφων, μιας πηγής που είχε παραμεληθεί στο παρελθόν. Οι οθωμανολόγοι, όπως οι ιστορικοί της πρώιμης νεότερης Ευρώπης κάποιες δεκαετίες νωρίτερα με παρεμφερείς πηγές, συνειδητοποίησαν ότι τα αρχεία των καδήδων προσέφεραν τη δυνατότητα για μια ιστορία «από τα κάτω», πράγμα που επέδρασε θετικά στην έρευνα για την οθωμανική κοινωνία.

Στην πρωτοπορία της νέας ερευνητικής παραγωγής βρισκόταν η Suraiya Faroqhi, μια ιστορικός που είχε θέσει εξαρχής ως ζητούμενο τη συγκριτική προσέγγιση, την ανανέωση της θεματολογίας και τον διάλογο με την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία. Για πάνω από δέκα χρόνια, με τις ερευνητικές και αναστοχαστικές της δημοσιεύσεις, άνοιγε νέους ορίζοντες και εισήγε καινοτόμους προβληματισμούς στην οθωμανολογική κοινωνική ιστορία, είτε επρόκειτο για το προσκυνηματικό ταξίδι στη Μέκκα (1990), τις μορφές διαμαρτυρίας και πολιτικής δράσης των οθωμανών υπηκόων (1992β) ή την ποικιλομορφία της οθωμανικής κουλτούρας (1995) είτε για τη συμβολική λειτουργία της κατανάλωσης (1999β). Αντίθετα ο Halil İnalcık, όπως άλλωστε και η πλειονότητα των οθωμανολόγων, συνέχισε την έρευνα γύρω από την οικονομική ζωή, τους θεσμούς και τον μετασχηματισμό του κράτους, και δεν συμμετείχε στις αναζητήσεις της κοινωνικής ιστορίας.

Στην πραγματικότητα, με εξαίρεση την έρευνα για τις οθωμανικές πόλεις, η οποία γνώρισε πραγματική άνθηση τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια –είτε με μελέτες προσανατολισμένες στην αστική οικονομία και κοινωνία, όπως της Leila Fawaz (1983) για τη Βηρυτό, είτε με αξιώσεις ολικής ιστορίας στην παράδοση των *Annales*, όπως το βιβλίο του Abraham Marcus (1989) για το Χαλέπι, είτε εξερευνώντας τους μετασχηματισμούς των οθωμανικών πόλεων στον χρόνο, όπως το συλλογικό *The Ottoman City between East and West* (Eldem et al., 1999)– η οθωμανολογική ιστοριογραφική παραγωγή μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90 είχε να παρουσιάσει πολύ λίγα έργα κοινωνικής ιστορίας που ξεφευγαν από το καθιερωμένο πλαίσιο της σχέσης κράτους και κοινωνίας. Δεν εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός ότι οι μελέτες με τη μεγαλύτερη απήχηση στους οθωμανολόγους –όπως του Rifa'at Abou-El-Haj (1991), για την πολιτική εξουσία και την ιδεολογία, της Ariel Salzmann (1993), για τη σύνδεση κέντρου και περιφέρειας μέσα από τις ισόβιες φοροεκμισθώσεις, ή της Linda Darling (1996), για τη σχέση φορολογίας και νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας– εξερευνούσαν ακριβώς τους τρόπους συγκρότησης και τους μετασχηματισμούς της σχέσης μεταξύ κράτους και κοινωνίας.

Οι μελέτες αυτής της κατεύθυνσης, αν και δεν υπερέβησαν το καθιερωμένο θεματικό πλαίσιο, συνέβαλαν καθοριστικά στην αλλαγή του τρόπου αντίληψης της οθωμανικής ιστορίας και έθεσαν τις βάσεις για την αποδόμηση του αφηγήματος που εδραζόταν στο σχήμα της «παρακμής». Η νέα έρευνα για τη διαμόρφωση της πολιτικής εξουσίας, τον ρόλο της ιδεολογίας ή τη συγκρότηση της άρχουσας ελίτ ανέδειξε τον διαρκή μετασχηματισμό των θεσμών και τη συνεχή αναδιαπραγμάτευση των σχέσεων εξουσίας ως κανονικότητα.¹⁶ Μια σειρά εμπειρικών μελετών από τα μέσα της δεκαετίας του '90 άσκησαν συστηματική κριτική στο ηγεμονικό αφήγημα και έδειξαν την ανεπάρκεια του σχήματος της «παρακμής», τόσο στην πολιτική οικονομία όσο και στην οικονομική ζωή (Quataert, 2003α). Διάφορες μελέτες –όπως της Jane Hathaway (1996), για τα αιγυπτιακά νοικοκυριά της ελίτ, ή του Dick Douwes (2000), για τη διοίκηση των συριακών περιοχών– ανέδειξαν την πολύπλοκη σχέση μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, ενώ το έργο του Selim Deringil (1999), για την ιδεολογία και τη νομιμοποίηση της εξουσίας κατά τη χαμιδική περίοδο, έθεσε με νέους όρους το ζήτημα της νεωτερικότητας στον οθωμανικό χώρο. Η κριτική αυτή ανανέωσε σημαντικά την έρευνα γύρω από την πολιτική ζωή και τη σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας, η οποία είχε φθάσει σε ερμηνευτικά αδιέξοδα, στον βαθμό που η ανάδυση νέων πόλων εξουσίας στην πρωτεύουσα ή στις επαρχίες εκλαμβάνονταν ως χρεοκοπία του κράτους.

Η αποδόμηση του σχήματος της «παρακμής» τέθηκε ως πρόταγμα από μια μερίδα οθωμανολόγων και αναδείχθηκε στο κεντρικό ζήτημα του αναστοχασμού του κλάδου τα τελευταία δέκα χρόνια. Παρά τη συστηματική κριτική ωστόσο αποδείχτηκε δύσκολο να ξεριζωθεί και εξακολουθεί να διαπνέει μεγάλο μέρος της οθωμανολογικής παραγωγής. Τούτο φαίνεται τόσο στον βαθμό που εξακολουθεί να απασχολεί το σχήμα της «παρακμής» τον πρόσφατο αναστοχασμό, όσο και στο γεγονός ότι δεν έχει αλλάξει ακόμα η αντίληψη για τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες ως εποχής ακμής (Peirce, 2004: 22-23). Έτσι, στον βαθμό που η ερμηνευτική προσέγγιση με όρους ακμής και παρακμής δεν απορρίπτεται κατ'αρχήν ως ανεπαρκής στο επίπεδο της ανάλυσης, η αποδόμηση του ηγεμονικού αφηγήματος παραμένει ατελής.

Νέες αναζητήσεις

Τα τελευταία χρόνια αρκετοί οθωμανολόγοι καταβάλλουν συνειδητή προσπάθεια να υπερβούν την παραδοσιακή εσωστρέφεια του κλάδου και να συνομιλήσουν επί ίσοις όροις με τους ιστορικούς της νεότερης περιόδου, ευρωπαϊστές ή μη. Παρόμοιες προσπάθειες είχαν γίνει και στο παρελθόν, ιδίως στο πεδίο της οικονομικής ιστορίας,¹⁷ τώρα όμως υπάρχει μια σημαντική διαφορά: στόχος είναι η υπέρβαση του πλαισίου των Area Studies, που εκλαμβάνει την οθωμανική ιστορία ως μέρος της μελέτης για τη Μέση Ανατολή και το Ισλάμ, και η ένταξη της οθωμανολογικής παραγωγής στις ευρύτερες ιστοριογραφικές αναζητήσεις για τη νεότερη εποχή. Έτσι οι οθωμανολόγοι δημοσιεύουν πλέον συστηματικά σε περιοδικά εκτός του κλάδου, όπως το *Comparative Studies in Society and History*, το *Past and Present* ή το *Continuity and Change*, εμφανίζονται συνθετικές παρουσιάσεις της οθωμανικής ιστορίας σε σειρές με ευρύτερη θεματική, όπως η σειρά *New Approaches to European History* του Cambridge University Press, και οι οθωμανολόγοι συνεργάζονται σε συλλογικά έργα ή συμμετέχουν σε συνέδρια που διασπούν τα καθιερωμένα χρονικά και τοπικά πλαίσια.

Αυτή η προσπάθεια συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με μια γενικότερη τάση την τελευταία δεκαετία: τη στροφή προς την κοινωνική ιστορία και την υιοθέτηση του προτάγματος για μια ιστορία «από τα κάτω» με πρότυπο τις μελέτες για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες των νεότερων χρόνων. Σε αντίθεση με την παλιότερη οθωμανολογική παραγωγή όλο και περισσότερες εργασίες, μονογραφίες και διατριβές ασχολούνται με μείζονα ζητήματα κοινωνικής ιστορίας που είχαν αγνοηθεί στο παρελθόν, όπως η κατανάλωση και η φιλανθρωπία, ή θέτουν στο επίκεντρό τους κοινωνικές ομάδες που έχουν αποκλειστεί από το ηγεμονικό αφήγημα, όπως οι εργάτες ή οι άνθρωποι του περιθωρίου.¹⁸ Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της νέας ερευνητικής δραστηριότητας κατευθύνθηκε αναμφίβολα προς την ιστορία των γυναικών, η οποία άρχισε να μελετάται συστηματικά από τα μέσα της δεκαετίας του '80 – με έργα όπως η μονογραφία της Judith Tucker (1985), για τις γυναίκες της Αιγύπτου, η μελέτη της Leslie Peirce (1993), για τις γυναίκες της οθωμανικής δυναστείας, ή πιο πρόσφατα ο συλλογικός τόμος *Women in the Ottoman Empire* (Zilfi, 1997). Τον τελευταίο καιρό η έρευνα έχει απομακρυνθεί σημαντικά από την παλιότερη οπτική που εστιαζόταν στην κοινωνική και οικονομική συμπεριφορά των γυναικών ως ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας, συνήθως μέσα από την ανά-

λυση ποσοτικών δεδομένων, και χρησιμοποιεί πια το φύλο ως αναλυτικό εργαλείο (Agmon, 2004). Σιγά σιγά βρίσκουν επίσης θέση και οι προσωπικές ιστορίες κοινών ανθρώπων στην οπτική της μικροϊστορίας, με κορυφαίο παράδειγμα το πρόσφατο βιβλίο της Peirce (2003), που μελετά την αναδιαπραγμάτευση των σχέσεων εξουσίας στην Aintab (σημερινή Gaziantep) τον πρώτο χρόνο μετά την οθωμανική κατάκτηση μέσα από τρεις ιστορίες γυναικών.

Όμως, παρά τη στροφή προς την κοινωνική ιστορία και την αυξανόμενη στοχαστικότητα των μελετών, η οθωμανολογική παραγωγή εξακολουθεί να διακρίνεται σε μεγάλο βαθμό από –συντά απλοϊκό– εμπειρισμό και εμμονή στις αρχαιακές πηγές. Ακόμα και σήμερα κυριαρχεί η αντίληψη ότι το οθωμανικό αρχαιακό υλικό είναι «πιο αυθεντική» και «πιο αντικειμενική» πηγή από τις άλλες και ότι αντανάκλα την πραγματικότητα με ελάχιστο βαθμό διαμεσολάβησης. Έτσι, παρά την παρουσία κριτικών φωνών, όπως εκείνη του Zouhair Ghazzal (1996), σχετικά με την ποσοτική ανάλυση δεδομένων που αντλούνται από ιεροδικαστικά έγγραφα, ή το άρθρο του Drog Ze'eni (1998), για τη γενικότερη χρήση των ιεροδικαστικών εγγράφων ως πηγών, ο στοχασμός γύρω από την κειμενικότητα των πηγών και τη σχέση τους με το πολιτισμικό και ιδεολογικό πλαίσιο εντός των οποίων παρήχθησαν είναι περιορισμένος. Η «γλωσσική στροφή» άφησε εν πολλοίς ανεπηρέαστους τους οθωμανολόγους, ενώ ο επαναπροσδιορισμός της κοινωνικής ιστορίας μέσα από την επιρροή της ανθρωπολογίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας άρχισε μόλις πρόσφατα να βρίσκει απήχηση στην οθωμανολογική παραγωγή, μέσα από έργα όπως το βιβλίο της Judith Tucker (1998), για τις έμφυλες διαστάσεις του νομικού λόγου και της απονομής δικαιοσύνης, ή του Gabriel Piterberg (2003), για τις ιστοριογραφικές αναπαραστάσεις της δολοφονίας του σουλτάνου Οσμάν.

Ολοκληρώνοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι, αν και το θεματικό εύρος της έρευνας για την οθωμανική κοινωνία έχει επεκταθεί και η αναντιστοιχία ανάμεσα στις διεθνείς ιστοριογραφικές αναζητήσεις και στην παραγωγή του κλάδου έχει γενικά εκλείψει, η οθωμανολογική κοινωνική ιστορία παραμένει σε μεγάλο βαθμό δέσμια μιας εμπειριστικής θετικιστικής μεθοδολογίας και μιας γραμμικής αντίληψης για την ιστορία. Ο αναστοχασμός για την παραγωγή του κλάδου είναι επίσης περιορισμένος. Οι σχετικές μελέτες έχουν κατά βάση βιβλιογραφικό χαρακτήρα και ασχολούνται περισσότερο με την κριτική στο σχήμα της «παρακμής» και με την παρουσίαση των νέων πορισμάτων της έρευνας για επι-

μέρους ζητήματα της οθωμανικής ιστορίας, παρά με την ίδια την παραγωγή της ιστορίας και τη σχέση των οθωμανολόγων με το αντικείμενό τους.

Όπως επισημαίνει η Iris Agmon, μια από τους πιο στοχαστικούς ιστορικούς της οθωμανικής κοινωνίας, η σημερινή ιστοριογραφική παραγωγή συνδυάζει τις παραδόσεις από τις οποίες προέκυψε η ευρωπαϊκή κοινωνική ιστορία με την κριτική του μεταμοντερνισμού, πράγμα που δίνει την εντύπωση της σύγχυσης, καθώς «συγκροτείται ταυτόχρονα από ανταγωνιστικές –και μερικές φορές ριζικά αντιτιθέμενες– αντιλήψεις» (Agmon, 2004: 201-202). Τούτο δεν είναι αναγκαστικά αρνητικό, στον βαθμό που δείχνει ότι η νέα ιστοριογραφία για την οθωμανική κοινωνία έχει δυναμική και προσπαθεί να δημιουργήσει εναλλακτικά αφηγήματα αντλώντας έμπνευση από την έρευνα σε άλλα πεδία. Οι βάσεις για την αποδόμηση των παλιότερων παραδειγμάτων έχουν τεθεί. Το ζητούμενο είναι πλέον η διάχυση των νέων προσεγγίσεων στην ευρύτερη οθωμανολογική παραγωγή και κυρίως η μεθοδολογική εκλέπτυνση και ο αναστοχασμός γύρω από τις αναπαραστάσεις και τη χρήση της οθωμανικής ιστορίας.

Σημειώσεις

1. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη βόρεια Αφρική έχουν επιδείξει οι γάλλοι ερευνητές (Raymond, 2004). Η γαλλική περίπτωση διαφέρει επίσης στον βαθμό που η έρευνα υποστηρίζεται όχι τόσο από τα πανεπιστήμια όσο από ένα πυκνό δίκτυο ερευνητικών ινστιτούτων εντός και εκτός Γαλλίας.

2. Μια καλή εικόνα μπορεί να πάρει κανείς από τους δικτυακούς τόπους των *Turkish Studies Association* και *European Association for Middle Eastern Studies* στις διευθύνσεις <http://www.h-net.org/~thetsa/> και <http://www.hf.uib.no/smi/eu/games/> αντίστοιχα, καθώς και από τον κατάλογο των περιοδικών στη βιβλιοθήκη της *Türk Tarih Kurumu* στη διεύθυνση <http://www.ttk.gov.tr/ingilizce/ing-kutuphane.html> (με on-line κατάλογο των περιεχομένων από το 1999 και εξής).

3. Το έργο γράφτηκε κατά μεγάλο μέρος τη δεκαετία του '30, αλλά δενδόρεσε να εκδοθεί λόγω του πολέμου. Μετάφραση μέρους του κυκλοφόρησε πρόσφατα στα ελληνικά (2005).

4. Στη βάση της οριενταλιστικής θεώρησης βρίσκεται η αρχή ότι το Ισλάμ ως θρησκεία έχει την ικανότητα να διαποτίζει κάθε έκφανση του βίου (κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός, πολιτική κτλ.) σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι όποιες διαφορές των «ισλαμικών» κοινωνιών από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα ή από την Ισπανία μέχρι την Κίνα να είναι δευτερεύουσες. Μεθοδολογικά ακολουθείται η αρχή ότι η γνώση της γλώσσας είναι κλειδί για την κατανόηση της κοινωνίας και

του πολιτισμού, που μπορούν να ερευνηθούν μόνο μέσα από τη συστηματική μελέτη των κειμένων.

5. Ο Bernard Lewis, περισσότερο γνωστός για τις μελέτες του για το Ισλάμ και τη δημόσια παρουσία του ως ο κατεξοχήν ειδήμων για θέματα Μέσης Ανατολής, είναι σημαντική μορφή στις Οθωμανικές σπουδές, όχι μόνο λόγω της ενασχόλησής του με την οθωμανική και τουρκική ιστορία, αλλά κυρίως εξαιτίας της πολύχρονης διδασκαλίας και της θεσμικής του παρουσίας στον αγγλικό και αμερικανικό πανεπιστημιακό χώρο. Μεταξύ άλλων ο Lewis συνέβαλε στη διαμόρφωση τόσο του επίσημου αμερικανικού αφηγήματος για τον μουσουλμανικό κόσμο και τη σχέση του με τη Δύση όσο και της πολιτικής Bush, ιδίως μετά την τρομοκρατική επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου (Islam, 2005: 74-78).

6. Η επιρροή αυτή αναγνωρίστηκε από τους μαθητές και τους συναδέλφους του με την έκδοση, το 1986, ενός τιμητικού τόμου για τα εβδομήντα του χρόνια με τον τίτλο «Ra'yyet Rûsumu» (*Journal of Turkish Studies* 10), λογοπαίγνιο που αναφέρεται στο ομώνυμο άρθρο του 1959 για τη φοροδοτική υποχρέωση των ραγιάδων, αλλά μπορεί να αποδοθεί ελεύθερα και ως «προσφορά των υπηκόων». Παρά την προχωρημένη του ηλικία ο İnalçik εξακολουθεί να γράφει και να διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Bilkent (Αγκυρα).

7. Σε συμβολικό επίπεδο η ενσωμάτωση της οθωμανικής ιστορίας στο τουρκικό εθνικό αφήγημα ολοκληρώθηκε το 1999 με τις επετειακές εκδηλώσεις για τα 700 χρόνια από την ίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οπότε προσκλήθηκαν να συμμετάσχουν στους επίσημους εορτασμούς τα επιζώντα μέλη της δυναστείας (Aksan, 2001).

8. Η θέση περί «τουρκοϊσλαμικού πολιτισμού» πρεσβεύει την προνομιακή σχέση του τουρκικού έθνους με την ισλαμική θρησκεία, εξαιτίας των κοινών χαρακτηριστικών που υποτίθεται ότι μοιράζονταν ο προϊσλαμικός τουρκικός και ο ισλαμικός πολιτισμός. Η θέση αυτή βρήκε απήχηση σε πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες της δεκαετίας του '80, όπως ο Kenan Evren, πρόεδρος της στρατιωτικής κυβέρνησης, και αποτέλεσε την κυρίαρχη ιδεολογία στο Κόμμα της Μητέρας Πατρίδας του Turgut Özal (Zürcher, 2004: 370). Για την περίπλοκη σχέση του τουρκικού κράτους με το Ισλάμ πολύ χρήσιμο είναι το άρθρο του Sakallioğlu (1996).

9. Η υιοθέτηση του τουρκικού εθνικού αφηγήματος από τη διεθνή ιστοριογραφική παραγωγή δεν έχει θεματοποιηθεί όπως θα έπρεπε. Στοιχεία μπορεί να βρει κανείς στους Berktaş (1992, αν και κατά βάση ασχολείται με την τουρκική ιστοριογραφία), Faroqhi (1999a: 208-211), Quataert (2003β: 134), Peirce (2004: 19-20), καθώς και σε βιβλιοκρισίες ή κριτικές αποτιμήσεις του έργου μεμονωμένων ιστορικών, όπως, για παράδειγμα, του Bernard Lewis στον Zürcher (2004: 11-24), των Stanford και Ezel Kural Shaw στον Mango (1980) ή του Justin McCarthy στον Imber (1999).

10. Στην πρωτοπορία της αμφισβήτησης μεταξύ των τούρκων ιστορικών βρίσκεται αναμφίβολα ο H. Berktaş, ο οποίος είχε ασκήσει κριτική ήδη από τη δε-

καετία του '80. Χαρακτήρα συμβόλου για τη σύγχρονη «μεταεθνικιστική» ιστοριογραφία για την Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει η αντιπαράθεση γύρω από τη γενοκτονία των Αρμενίων. Κορυφαία εκδήλωση της αναθεωρητικής αυτής προσπάθειας –και ταυτόχρονα θρίαμβος των ανεξάρτητων τούρκων ιστορικών– ήταν η διοργάνωση του συνεδρίου *Ottoman Armenians in the Period of the Collapse of the Empire: Issues of Scientific Responsibility and Democracy*, τον Σεπτέμβριο του 2005 στο Πανεπιστήμιο Bilgi της Κωνσταντινούπολης, παρά τη σφοδρή αντίδραση του κεμαλικού κατεστημένου και των εθνικιστικών κύκλων.

11. Τα τελευταία χρόνια η αύξηση του αριθμού των ελλήνων οθωμανολόγων έχει οδηγήσει στην εισαγωγή της ελληνικής ιστοριογραφίας για την οθωμανική περίοδο στην οθωμανολογική παραγωγή. Παρ' όλα αυτά πολλοί μη έλληνες οθωμανολόγοι που επιλέγουν να ασχοληθούν με τον ελλαδικό χώρο εξακολουθούν να μη λαμβάνουν υπόψη τους την ελληνόφωνη βιβλιογραφία.

12. Είναι χαρακτηριστικό ότι η συζήτηση για τον τρόπο παραγωγής και τις αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία απασχόλησε μια μερίδα οθωμανολόγων ιστορικών που εμπνέονταν από τον μαρξισμό (Faroqhi, 1999a: 17-18), έγινε ερήμην της σχετικής βουλγαρικής βιβλιογραφίας. Καμία από τις μελέτες του τόμου *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* (London: Frank Cass, 1992) που επιμελήθηκαν ο H. Berktaş και η S. Faroqhi, ούτε άλλωστε το βιβλίο της H. İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire* (Leiden: Brill, 1994), δεν μνημονεύει την κλασική μελέτη της Vera Mutafchieva (1962) για τις αγροτικές σχέσεις, η οποία εκδόθηκε σε αγγλική μετάφραση το 1988.

13. Το βιβλίο έγινε γνωστό στους οθωμανολόγους μετά τη μετάφρασή του στα γαλλικά (Bucarest: 1980) και τα αγγλικά (Seattle: University of Washington Press, 1983). Είχε προηγηθεί, το 1977, η έκδοση της συλλογής άρθρων του με τίτλο *La ville balkanique sous les Ottomans, XVe-XIXe s.* (London: Variorum Reprints).

14. Για παράδειγμα, 200 σελίδες είναι αφιερωμένες στο εμπόριο της «κλασικής» περιόδου, ενώ μόλις 92 στο εμπόριο από το 1600 ως το 1914, πράγμα που φυσικά δεν οφείλεται στην έλλειψη πηγών, ούτε αντανάκλα τα πορίσματα της έρευνας για την εξέλιξη του οθωμανικού εμπορίου και τον όγκο των συναλλαγών.

15. Οι άλλοι τρεις συγγραφείς είναι ο Halil İnalçik για την περίοδο 1300-1600, ο Bruce McGowan για τον 18ο αιώνα και ο Şevket Pamuk για το χρήμα.

16. Συστατικό στοιχείο του σχήματος της «παρακμής» είναι η έμφαση στο «κλασικό» θεσμικό πλαίσιο διακυβέρνησης ως τον κύριο παράγοντα της οθωμανικής ακμής. Ως εκ τούτου ο μετασχηματισμός του πλαισίου, που εκδηλώνεται –μεταξύ άλλων– με την απομάκρυνση των σουλτάνων από την άμεση διακυβέρνηση, με την αυξανόμενη επιρροή του χαρεμισμού, με την αποσύνθεση του τιμαριωτικού συστήματος και με την εγκατάλειψη του παιδομαζώματος, ερμηνεύεται ως παρακμή.

17. Στην κοινωνική ιστορία η πιο συνεπής προσπάθεια έγινε από τη S.

Faroqhi και τους λίγους οθωμανολόγους που προσέρχονταν από την ιστορική κοινωνιολογία.

18. Εκτός από μεμονωμένα άρθρα και κάποιες μονογραφίες, χαρακτηριστικό της στροφής αυτής είναι ορισμένοι πρόσφατοι συλλογικοί τόμοι και τα αφιερώματα σε περιοδικά, όπως οι μελέτες για την κατανάλωση (Quataert, 2000), την εργασία (Quataert, 2001), την περιθωριακότητα (Rogan, 2002) και τη λαϊκή κουλτούρα (Grehan, 2003).

Βιβλιογραφία

- Abou-El-Haj, R.A. (1991), *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: SUNY Press.
- (2000), «Historiography in West Asian and North African Studies since Said's *Orientalism*», στο A. Dirlik, V. Bahl και P. Gran (επιμ.), *History after the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies*, Lanham: Rowman & Littlefield, σσ. 67-84.
- Agmon, I. (2004), «Women's History And Ottoman Sharia Court Records: Shifting Perspectives In Social History», *Hawwa* 2 (2): 172-209.
- Aksan, V. (2001), «The Ottoman Story Today», *Middle East Studies Association Bulletin* 35 (1), ανάκτηση 20/6/2006 από: <http://isanet.org/mesassoc/Bulletin/35-1/35-1Aksan.htm>
- Barkan, Ö.L. (1958), «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1: 9-36.
- Berktaş, H. (1991), «Der Aufstieg und die gegenwärtige Krise der nationalistischen Geschichtsschreibung in der Türkei», *Periplus* 1: 102-125.
- (1992), «The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography», στο H. Berktaş και S. Faroqhi (επιμ.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, London: Frank Cass, σσ. 109-184.
- Braude, B. και Lewis, B. (επιμ.) (1982), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, 2 τόμ. New York-London: Holmes & Meier.
- Brown, C.L. (επιμ.), (1996), *Imperial Legacy: The Ottoman Imprints on the Balkans and the Middle East*, New York: Columbia University Press.
- Copeaux, E. (1997), *Espace et temps de la nation turque: Analyse d'une historiographie nationaliste, 1934-1993*, Paris: Éditions CNRS.
- Darling, L. (1996), *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden: Brill.
- David, G. και Fodor, P. (2002), *Hungarian Studies in Ottoman History*, στο F. Adanır, S. Faroqhi (επιμ.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, Leiden: Brill, σσ. 305-349.

- Deringil, S. (1999), *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, London: I.B. Tauris (ελληνική μετάφραση: Deringil, S. [2003], *Η καλά προστατευόμενη επικράτεια. Ιδεολογία και νομιμοποίηση της εξουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα, Παπαζήσης).
- Doumani, B. (1992), «Rediscovering Ottoman Palestine: Writing Palestinians into History», *Journal of Palestine Studies* 21 (2): 5-28.
- Douwes, D. (2000), *The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression*, London: I.B. Tauris.
- Eissenstat, H. (2003), «History and Historiography: Politics and Memory in the Turkish Republic», *Contemporary European History* 12 (1): 93-105.
- Eldem, E., Goffman, D. και Masters, B. (1999), *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ersanlı, B. (2002), «The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline», στο F. Adanır, S. Faroqhi (επιμ.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, Leiden: Brill, σσ. 115-154.
- Faroqhi, S. (1990), *Herrscher über Mekka: Die Geschichte der Pilgerfahrt. München-Zürich: Artemis Winkler Verlag.*
- (1992α), «In Search of Ottoman History», στο H. Berktaş και S. Faroqhi (επιμ.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, London: Frank Cass, σσ. 211-241.
- (1992β), «Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 34: 1-39.
- (1995), *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich*, München: C.H. Beck (ελληνική μετάφραση: Faroqhi, S. [2000], *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Εξάντας).
- (1999α), *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1999β), «Consumption and Elite Status in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Exploring the Ottoman Case», στο R. Motika, C. Herzog και M. Ursinus (επιμ.), *Studies in Ottoman Social and Economic Life*, Heidelberg: Heidelberg Orientverlag, σσ. 141-169.
- Faroqhi, S. και Adanır, F. (2002), «Introduction», στο F. Adanır και S. Faroqhi (επιμ.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, Leiden: Brill, σσ. 1-55.
- Fawaz, L. Tarazi (1983), *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Cambridge: Harvard University Press.
- Γκαρά, Ε. (2005), «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των πρώιμων νεότερων χρόνων: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», εισα-

- γωγή στο M. Greene (επιμ.), *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, σσ. 15-37.
- Ghazzal, Z. (1996), «Review: *Familles et fortunes à Damas: 450 foyers damascains en 1700* by Colette Establet and Jean-Paul Pascual», *International Journal of Middle East Studies* 28 (3): 431-432.
- Gibb, H.A.R. και Bowen, H., (1950, 1957), *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, 2 τόμ., London: Oxford University Press (ελληνική μετάφραση: Gibb, H.A.R. και Bowen, H. [2005], *Η ισλαμική κοινωνία και η Δύση: μελέτη της επίδρασης του δυτικού πολιτισμού στη μουσουλμανική κουλτούρα της Μέσης Ανατολής*, Αθήνα, Παπαζήσης).
- Grehan, J. (επιμ.), (2003), «Popular Culture in the “Early Modern” Middle East», αφιέρωμα στο *MIT-Electronic Journal of Middle East Studies* 4: 17-73, ανάκτηση από: <http://web.mit.edu/cis/www/mitejmes/>
- Halliday, F. (1993), «“Orientalism” and Its Critics», *British Journal of Middle Eastern Studies* 20 (2): 145-163.
- Hanioğlu, Ş. (1999), «Review: *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)* by Azmi Özcan», *International Journal of Middle Eastern Studies* 31 (1): 145-147.
- Hathaway, J. (1996), *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (2004), «Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History», *Mediterranean Historical Review*, 19 (1): 29-53.
- Hattox, R. (1985), *Coffee and Coffehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Seattle: University of Washington Press.
- Imber, C. (1999), «Review: *The Ottoman Turks: An Introductory History* by Justin McCarthy», *British Journal of Middle Eastern Studies* 26 (2): 307-310.
- İnalçık, H. (1978), «Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings», *Review* 1: 69-96.
- İnalçık, H. και Quataert, D. (1994), «General Introduction», στο H. İnalçık και D. Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 1-7.
- Islam, I. (2005), «Anti-Americanism in the Muslim World: A Sceptic’s Guide», στο B. O’Connor και M. Griffiths (επιμ.), *The Rise of Anti-Americanism*, London-New York: Routledge, σσ. 68-90.
- Kafadar, C. (1989), «Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature», *Studia Islamica* 69: 121-150.
- Lockman, Z. (2004), *Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mango, A. (1980), «Review: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*.

- Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* by Stanford J. Shaw; Ezel Kural Shaw», *International Journal of Middle East Studies* 12 (2): 225-228.
- Mantran, R. (1962), *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle: Essai d’histoire institutionnelle, économique, et sociale*, Paris-Istanbul: Institut Français d’Archéologie d’Istanbul-Adrien Maisonneuve.
- Marcus, A. (1986), «Privacy in Eighteenth-Century Aleppo: The Limits of Cultural Ideals», *International Journal of Middle East Studies* 18 (2): 165-183.
- (1989), *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press.
- Matschke, K.-P. (2002), «Research Problems Concerning the Transition to *Tourkokratia*: The Byzantinist Standpoint», στο F. Adanır και S. Faroqhi (επιμ.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, Leiden: Brill, σσ. 79-114.
- Mutafçieva, V. (1962), *Agrarnite otnoženija v osmanskata imperija prez XV-XVI v.*, Sofija: BAN (ελληνική μετάφραση: Mutafçieva, V. [1990], *Οι αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αιώνας)*, Αθήνα: Πορεία).
- Owen, R. (1976), «The Middle East in the Eighteenth Century: An “Islamic” Society in Decline? A Critique of Gibb and Bowen’s Islamic Society and the West», *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)* 3 (2): 110-117.
- Panzac, D. (1985), *La peste dans l’Empire ottoman (1700-1850)*, Paris-Louvain: Éditions Peeters.
- Peirce, L. (1993), *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press.
- (2003), *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley: University of California Press.
- (2004), «Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries», *Mediterranean Historical Review* 19 (1): 6-28.
- Piterberg, G. (2003), *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, Berkeley: University of California Press.
- Quataert, D. (επιμ.) (2000), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1992: An Introduction*, Albany: SUNY Press.
- (επιμ.) (2001), «Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922», αφιέρωμα στο *International Labor and Working-Class History* 60: 93-179.
- (2003α), «Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of “Decline”», *History Compass* 1 (1): 1-8.
- (2003β), «Recent Writings in Late Ottoman History», *International Journal of Middle Eastern Studies* 35: 133-139.
- Raymond, A. (1973, 1974), *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 τόμ., Damas: Institut Français de Damas.
- (2004), «French Studies of the Ottoman Empire’s Arab Provinces», *Mediterranean Historical Review* 19 (1): 54-72.

- Rogan, E. (επιμ.) (2002), *Outside In: Marginality in the Modern Middle East*, London: I.B. Tauris.
- Said, E.W. (1978), *Orientalism*, New York: Pantheon (ελληνική μετάφραση: Said, E.W. [1996], *Οριενταλισμός*, Αθήνα: Νεφέλη).
- Sakallioğlu, Ü.C. (1996), «Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey», *International Journal of Middle East Studies* 28 (2): 231-251.
- Salzmann, A. (1993), «An Ancien Regime Revisited: "Privatization" and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire», *Politics & Society* 21 (4): 393-423.
- Singer, A. (2004), «Introduction», *Mediterranean Historical Review* 19 (1): 1-5.
- Todorov, N. (1972), *Balkanskijat grad XV-XIX v.*, Sofija: BAN (ελληνική μετάφραση: Todorov, N. [1986], *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνας: κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, Αθήνα: Θεμέλιο).
- Tucker, J.E. (1985), *Women in Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1998), *In the House of the Law: Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine*, Berkeley: University of California Press.
- Ze'evi, D. (1998), «The Use of Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal», *Islamic Law and Society* 5 (1): 35-57.
- Zilfi, M.C. (επιμ.) (1997), *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Leiden: Brill.
- Zürcher, E.-J. (2004), *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Δημήτρης Καιρίδης

6

Η ΕΛΛΑΔΑ, Η ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ, ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΕΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Η Ελλάδα και η Μέση Ανατολή

Δεκαετίες τώρα η Μέση Ανατολή κυριαρχεί στη διεθνή επικαιρότητα. Το δισεπίλυτο Παλαιστινιακό ζήτημα, ο εμφύλιος πόλεμος στο Ιράκ και οι πυρηνικές φιλοδοξίες του Ιράν αποτελούν μερικές από τις πολλές εστίες έντασης στην περιοχή σήμερα. Είναι γνωστό ότι η Μέση Ανατολή ελέγχει περίπου το 70% των παγκόσμιων πετρελαϊκών αποθεμάτων.¹ Όμως θα ήταν λάθος να θεωρηθεί η Μέση Ανατολή απλώς ως το πεδίο σύγκρουσης των ισχυρών συμφερόντων για τους ενεργειακούς πόρους. Αν το βασικό μέτωπο του Ψυχρού Πολέμου ήταν η κεντρική Ευρώπη και η ενδογερμανική μεθόριος (Judt, 2005: 129-164), τότε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, μετά το 1989, ανέδειξε τη Μέση Ανατολή, συχνά με τρόπο δραματικό, ως την κεντρική αρένα της αντιπαράθεσης των δυνάμεων που διαμορφώνουν τον 21ο αιώνα. Τα προβλήματα, που κυριαρχούν στην εποχή μας, εμφανίζονται στη Μέση Ανατολή, συνολικά, περισσότερο οξυμμένα από οπουδήποτε αλλού. Αυτά περιλαμβάνουν τον θρησκευτικό και τον πολιτικό εξτρεμισμό, το ζήτημα της κοινωνικής, της πολιτικής και της εθνικής χειραφέτησης, το αίτημα της λαϊκής συμμετοχής και του εκδημοκρατισμού των αυταρχικών κρατικών δομών, τον ανταγωνισμό, μικρότερο ή μεγαλύτερο, ανάμεσα στην παράδοση και, κυρίως, στο Ισλάμ και τη νεωτερικότητα, ανάμεσα στην παγκοσμιοποίηση και στις τοπικές πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, μεταξύ των διάφορων θρησκειών αλλά και ανάμεσα στη θρησκεία και την πολιτική, ανάμεσα στον συντηρητισμό, τον μεταρρυθμισμό και τον ακραίο ριζοσπαστισμό (Esposito, 1992), ο οποίος μερικές φορές οδηγεί στην τρομοκρατία. Υφίστανται όμως και άλλα, σημαντικά για το μέλλον της ανθρωπότητας προβλήματα, όπως